

विकास विकल्प पत्रिका

101 | ekpkj

vol 6 Øekd 13

ekp7 2005

jk"Vh; jkst xkj xkj \h vf/kfu; e fo'kškkød

fodkl fodYi

- I a kndh; 2
- jk"Vh; jkstxkj xkjā/h vf/kfu; e & iDI dk çHkko
- çed[k vkyç[k
- jk"Vh; jkstxkj xkjā/h vf/kfu; e iDI dh ifjdYi uk 4&5
- jk"Vh; jkstxkj xkjā/h vf/kfu; e] 2005 , d fo'ySk. kRed v/; ; u %egkj"V% 6&7
- jk"Vh; jkstxkj xkjā/h vf/kfu; e] 2005 xjhcka dh vk'kk %>kj [kM½ 8
- jk"Vh; xkeh.k jkstxkj xkjā/h dkumu 2005 xkoka ea 100 fnu dk jkstxkj% vc cuk dkumuh vf/kdkj %mÜkj çns k½ 9&12
- gj gkFk dks dke nks & dke dk ijk nke nks jkstxkj xkjā/h dkumu %e/; çns k½ 13&14
- jkstxkj xkjā/h ; kst uk & fcgkj dsfy, , d I dkjkRed igy %cgkj½ 15
- vki dh jk; 16

bl if=dk eaçdkf'kr ys[kkaeaçLrç fopkj ys[kdka ds gšvks ; g t: jh ughafd fodkl fodYi mul sl ger gkA Lokeh] çdk'kd] enzd , oa I a knd MKW v'kkod [kkd yk }kj k MoyieV vkmVjušV01 dsfy, çdkf'krA

I a kndh; cksM%fdj .k 'kekç I qus=k ?kksk

111/9-Z, fd'kux-<} ol rdç] ubzfnYyh & 110070
 I sçdkf'kr rFkk dfu"dk fçUVj] 9871716029 I seqnrA
 VsyhQksu % 91+11+26890380, 26134103
 QDI % 91+11+26130817
 bz esy % pacsindia@devalt.org
 oçI kbV % http://www.empowerpoor.org
 http://www.devalt.org

I a kndh;

jk"Vh; jkstxkj xkjā/h vf/kfu; e & iDI dk çHkko

AttdvSt Çtpttèdtèbtçtçttttfv Gv I ddtI ett I tçvXtVtOXçit AttdvSt RtKçGò uitGòIt mçtäItGdftTdtGò itttttitfSt Tttttf GofXçGò CÈjet I tçGòav gbtv qtTtvçtt Gò bttV ItfGdF XçNREGS/ RTI Gd CVtmtf gtdttèGdçvett mà mtggtàGò BltGò AātItāt (EtKotKttf Gò btÜXçGv AtjtGd I tçI tātāMtt qjXt ctv CP fmc mi, gtoGdtt cttfTt ItfGdF Xç RTI Gò sdt dtè EGò dtMtbāt dttWetdt ctv uVett mà etm AuMtuXttdt ItfGdF GdçAVtXçitKtXt Ytft GofXçdteI tmetGòul t I mtçI tGòtt mà

MtvuitGdçyttMtt Gdççttç I ttumTt Gof ItfvbttèGdç I tçI Eò GofXçGò CÈjet I tç mv YtçI t Gdeta GofTtv fmv mà KtāGò NREGS MtvuitGdçyttMtt I tç mv I tātāMtt mē At...etm TtxGòGò sdt I tç YtçI t Gv fStXvutttè Gò AXtāttf ItOvGò mà YtçI t Gò I ttntç/tftè Gdç NREGS Gò unçettātetXt Gv Ktāttāttèttè Gd I ttdtXtt GofXçGò ugtE Tttttf uGdett Mtt fnt mir

Bl t I dtttKttf VtuotGd dtèI tçGdçTt dtççAtvtGdçNREGS Atf Lm YtçI t ftMettè dtè BltGò qçttit I tç I tātāMtt XttGdçfetti CVtçtāMtt GofittEātç

किरण शर्मा

fdj .k 'kekç

jk"Vh; jkst xkj xkj\h vf/kfu; e & iDI dh ifjdYi uk

fIkOæet ÁttdivSt fIþlIttf IttfÐv AuMtuKtedt 2005 ÁttdivSt ÇtötteGödt Itç Gödt 100 uVXte Gö fIþlIttf Gö IttfÐv Vjtt mä qtetGö uifÉtvet itkå dté VæktGö fIþlIttf Ítft Vjtt Gö ÁttdivSt Çtöt Gö qtetGö Jtf Gö MvuitGö\TtMæT ItfÇtt Göç uifGulTt GöfXtt BltGöt gtÇet me uMltGö itetlGö ItVlet AGöjgt dttXitvet Göetå GöfXtçGö ugtE BKLGö mi' fIkOæet ÁttdivSt fIþlIttf IttfÐv AuMtuKtedt Gö qttitMæTte Göç fImet Itf Yf fImet fIþlIttf IttfÐv YufktV Ítft unættaitTt uGætt MttEltt, Mttç Blt AuMtuKtedt Gö fImet Itf Yf uktlftXtv, AtGögtXt it unættaitTt Gö ugtE IttetÉt qttuMgöfSt mä Blt AuMtuKtedt Gö AätItät bIXtv IGödt Gö ettMæTt it unættaitTt Gö ugtE uþgtt, dtMetitTz it ÁttdivSt YæktetTt dtælet qttuMgöfSt mä

fIkOæet ÁttdivSt fIþlIttf IttfÐv AuMtuKtedt Gö AätItät ÁttdivSt YæktetTt uktXt bttTteGö ugtE CÉtfVtetv mtqtv:

- ÁttdivSt YufettMæTtAtéGö YtmKttXt
- qtetGö ÁttdivSt YæktetTt Göç ÁttdivSt Itctt Atf ittOa Itctt Gö AXtj táttAté Gö AXtáttf uifGödt Gö ettMæTt Ttettf GöfXtv mtqtv Atf Blt IGödt Gö AätItät uGö MttXtç ettjet ItættuifTt Göettš Gö sáttfætt Ttettf GöfXtv YUqtv'i
- Atitð/Göte Gö bvkT ÁttdivSt YæktetTt Göç fIþlIttf Gö Aitlfté Gö uktMæTtSt GöfXtt KttumE Atf CXtItç Gödt Yf MttXtçGö ugtE GömXt KttumE'i
- YæktetTt Gö ÁttdivSt ItttuMgö AæçtSt Gö AätItät ÁttdivSt Itctt Göç Göettš Gö unættaitTt Gö uktlftXtv GöfXtv KttumE'i
- IGödt Gö A\hXt ÁttdivSt YæktetTt Gö AätItät AtXtçittgtv YufettMæTtAtéGö ugtE ÁttdivSt Itctt Göç uktetudTt sátt Itç ItttuMgö AæçtSt Gö ItættgtXt GöfXtt KttumE'i
- ItttuMgö AæçtSt Gö ItættgtXt Gö CÉjet Itç ÁttdivSt YæktetTt Ítft ÁttdivSt Itctt Göç Itctv ItættMæTt VItttitMæTt dtlOf ftgt, ubgt, ittCKtf, dttYXt YäItGöt, AtitæXt AtVjtt it Axet ItættMæTt HttTte Gö YäItGö it VItttitMæTt AtvV C\YgtbM GöfittXt KttumE'i

qtcttiJttgtv unættaitTt Gö ugtE ÁttdivSt YæktetTt Gö unættaitTt cttlftVtVfV Gö IttUt Blt IGödt dté Atet ItfÇtt, Itfvbvt CXdtægtXt Atf ÁttdivSt Çtöt Gö uktLÜv AtbttVv Gö uifGödt Gö Yæfv ItættitXtt dttMæTt/ mä bttitPtæ/ BltGö GæL dtæç Edtç mi, uMæTtYf WettXt uVE MttXtç Gö AtitjetGött me

1. dttXitvet ÇdtTtt
2. Göetå
3. fEkOtKttf
4. uktlftXtv

Göetånadt Göç AuMgö qtcttiJttgtv bIXtXtç Gö ugtE AXtj táttEt -

1. ÁttdivSt YæktetTt Itf Yf AtBä Ov IttæOitettf Gö C\YgtbM Ítft AXtáttuXt dtæjet Ttettf GöfXtt, Mttç uktXt dtel tmetTt Göfðtt:
  - YtuçtGö ctættXt Gö dttYXt ItæktGöte Gö IttUt-IttUt C\YgtbM Göettš Gö ugtE AVtççTt dtæjet C\YgtbM GöfittXtçdti'
  - CXt Göettš Gö ItættitÉtt ItæktšKtTt GöfXtç dté uMæTtGöt AtGögtXt YtuçtGö sátt Itç q\jtuçtTt B\hXtçettfÉtt Ítft uGætt MttXt mä
  - ÁttdivSt Itf Yf Yækt it dtungtt dtMæTtVtç Göjgt ietuæætté Itætt ItmetGöte it TtGötvGö uifjktTtAté Gö ugtE Göetå Gö uVXte Gö Itætt Gö uifTtætt AtGögtXt GöfXtçdtæ'
  - uktlftXtv Gö ugtE AtBä Ov AtMæTtTt HttMæTt qSttgvi'
2. Edtt Ögt C\YgtbM GöfittEltt Mttç dtungttAté Gö jttktSt, Göetå ItættMæTt IttI Uet ItdtlettAté Göç Gödt Göfðtt Atf CXtGö C\YgtbM GöfittEltt Atf ItttuctdttXt GöçuitGulTt Göfðtt'i
3. btGö, bttptf ItættMæTt CÍ tqt, GäktGöte Atf uktitgtGöte Göç jttudgt Göf AuTufæo uktMv it ItfGöfv uktitgt C\YgtbM GöfittEltt Mttç ItttuMgö it uifÉtvet Yæfv Ítft ItættitXtAté Atf ItttuMæTt tçetæo RttKtt Ttettf Göfðtt'i
4. ItttMæTt Ítft KtetXt, uifjkt sátt Itç uGötv VugtTt, dtungtt, Ltçç GäktGö,

btMæTt MtdvXt Gö GäktGö AtvV uifjktO Itttm Gö ettjetTt Gö YtmKttXt Gö ugtE BgtFOæktGö dtTtVtXt dtjtvXt Gö C\YgtbM

5. Göetånadt Gö uktlftXtv it qtcttiJttgtv unættaitTt Gö ugtE Itf ItfGöfv ItættPXte Gö ÇdtTtt GöçuitGödt'i

Aitlf:

ATt...uifGödt qtæjXtçgt Gö ugtE MtdvXtv Itf Gö Itv EIt Atç Atf Itttæ/tet Göç B\hXtç C\YgtbM GöfittGöf Bltç AuMgö qtcttiJttgtv bIXtXtç Gö YtettTt Aitlf mi, TttuGö AuMtuKtedt Gö qttitMæTt Itçdt it qtcttiJttgtv TtVvGö Itç ItttMæTt Gö Itfvbvt itttæ Gö Ytç dtæfmæ Göetættjet qtsátt uifGulTt GöfXtçGö ugtE iettYtGö Ttfm Itç ItættXt Gö dtMetdt Itç CXmç Itjæo uGætt Mtt fnt mä Itðf adf EXtittædtð Gæltæ (Itv Eäo Bæ Itv) mä/fbttV Atf Q\gtgtVtð AtçOfXtçOit (Ov E) XtBä uVggtv Gö XtçitGö dté ctv Göetå GöfXtç Gö Aitlf C\YgtbM GöfittTt me uMltGö YtæfvGöfv Atlftç Göç it fImet Itf Yf ctv Gö Mtt ItGötv mä Itv Eäo Bæ Itv, mä/fbttV Gö YttIt G\vgtæ Atf AXtáttVtç Gö AdttVatf dtægt Gö VIt KtetuXtTt ItttættæfImet Atf Ov uicttt it uþgtt qjttlftXt AXtáttVtç Gö IttUt, Edt Atç etå Gö IttUt Gödt Gö ugtE Atmtf, fIkOæet Göetånadt Gö unættaitTt Gö YtettTt AXtættit mä

ÁttdivSt ÇtötteGö ugtE TtGötvGö AtMæTtTt ItttuMæTt Gö IttUt Ov E Gö YttIt ItttuMgö ItættAté Gö iettYtGö XtçitGö Göç Lm fImetté (ubtmf, LtVtIttU, NttfHæ, dtmtfKöæ dtMet qVjtt, CÉtf qVjtt) dté YæfvO EufettPt ulttigt ItttættOv (Yæfv) Göetånadt Gö dtMetdt Itç iettitUtTt GöfXtçGö YtettTt AXtættit mä

ItttættXt dtéOv E Gö YttIt Lm Yæfv It fImetté dté400 Itç AuMgö Itv EIt AtçGö iettYtGö XtçitGö meMttçMtdvXtv Itf Yf 9012 Itç AuMgö Itttætt Gö Itttættætt Gö IttUt ItvMæ GöetåGöf fmcmi, MttçqVjttTt mtæççttetGö qtsátt Gö uifGödt Gö ugtE Çtöt mltTtçtt GöfXtçGö ugtE AtMæTt Ttettf Göf fmcmi Yæfv Gö YufGöYXt CtGö AätItTt 71 uMgtte dté gttItæ mtqtv Mttmæ AXtáttuXtGö 455,100 Yufittf mi' qtetGö Yufittf Göç ItttgtXt 6000 sáttetç (XetæTtt uvmUv 60 sáttetç) Gö unlttt Itç gttlctt 273 Göfðtt

j k"Vh; jkst xkj xkj h vf/kfu; e] 2005

, d fo'ysk. kkRed vl; ; u

Vjt Gp ItkStA AttdivSt Çtpt Gp ugtE bfgfptlftfv Atf fptlftfv Gp Gadt Aitlf uGol tv dtmdttfv ItçGadt Xmy GmçMtt ItGofij qTetGö itkA AttdivSt Çtpt Itçjtmf Gv Atf YgttetXt Gp mdt Itittm bXtTçmi, uMtxdteGäl AI Uttetv/dttä tdt Gp AXtd ttf mçTç mi Tttç Gäl I Uttetvi etm EGö qdtäht GdfSt meüGö GvBä jtmfv ÇtptçdteXtItfvet ietiti Utt ODXtç Gp Golltv Yf At Itetv mä Blt dtæçGp I Uttetv ItdttMtxT Gp ugtE cttfTvet Itätv Xtç 7 ul Ittbtif 2005 GdçfTKÖæet AttdivSt fptlftfv IttfDv AuMkxetdt YturfTt uGætti BltGp dttWetdt Itç ItfGdf qTetGö uitEvet itkA dtë VæktGö fptlftfv Itft Vjt Gp AttdivSt Çtpt Gp qTetGö Jtf Gp itä tç itel I Gö GdçGadt ItçGadt 100 uVXtëGp fptlftfv Gv IttfDv Vçtv me Mttç AGajgt dttXitvet Gdeta GofXtç Gp ugtE IttTtät mir ItdttuMgö uitGdt It Çtpt Gp XtçTæitGofTtAte Gp ugtE etm AuMkxetdt mlTtçTçt Gv Gp uktxdtt Gof fnt mä Blt AtçTçt Gp dttWetdt Itçdti Blt AuMkxetdt Gp Gäl dtmTtItvStä TtUette Gdç CmTtItf GofXt KttmTtt mäAtf Gäl GadtettTtUtt unættätetXt it Bltçbtgt qVtXt GofXtçGp ugtE fStXvut Yf KtKtA GofXt KttmTtt mä

Fett GmTtt meAuMkxetdt?

'VvjtGdgt TtGö KtçTç itgtv ItäUët Gv uktddst Atf Itfvbt ÄttdivStë Yf AtMtturFtt MtvutGdçTtMttät Itä tttVXtë Gdç btgt qVtXt GofXt' Blt AuMkxetdt Gv dtähet CËjet mä AuMkxetdt Itctv fTmet ItfGdfç Gdç BltGp unættätetXt, qStgtv I UttvXt Atf Vædttetçt GdçfTKÖçGp ugtE YtettTt Itçjtt ItGæet Itæçtt Ttät I UttvTt GofXtçGv uktVçt Vçtt mä'

etm AuMkxetdt qTetGö Jtf Gp ugtE Gadt Itç Gadt 100 uVXtëGp fptlftfv Gv IttfDv Vçtt mä etm Cçgtçt GofTtt meüGö VæktGö dtMtvfv qvTtuVt 60 rdE Itç Gadt Xmy mçTçv KttmEi BltGp AätItät Aut Itfvbttë Yf uijçt btgt uVett Itett me uMttGp ugtE AuMkxetdt GmTtt me uGö BxtGv Itänett gttçGdë dtë EGö-uTmtBä Aitjet mv mçTçv KttmEi AuMkxetdt etm ctv GmTtt me uGö gttItttf 14 uVXtëTtGö Gp GdetaGv uktddst uksjKtt sdt Itç uGætt MttXt KttmEi etm ÄtudtGdëGp ugtE nojt, YçtMgt, uktuGofTtt - ItäitWt, bvdtt Atuv ItäitWtAtë Gv ctv AXtçt Ittt GofTtt mä EGö fTKtGö qttitWtXt me bfgfptlftfv ctëtt, MttçCxt ietuvæetteGdçuvett MttEItt, uMtxGv dttät Gp bttitpæ/ CxtGdç

Gadt CvtçbM Xmy Gofittett Mtt ItGdi VæktGö dtMtvfv Gv EGö-KttttBä Auttät Ymgtç30 uVXtëGp ugtE 15 rdE Atf CItGp Cvtçtät AtWv ftujt Gdç ctEç Gp sdt dtë uktWtæTt uGætt Itett mä'

Fett ml BltGp gttct?

Blt AuMkxetdt Gp iettvGö gttct mir Itfvbttë Gdç fptlftfv CvtçbM GofittXtç Gp ugtE AtMtt Itç Ymgtç ctv GvBä ettMttEi Ttettf Atf unættätTt Gv Itety, gTçGdtt BxtGv itäLtt YvSttdt Xmy qttvTt uGætt Mtt ItGdi Ymgtv bttf ItfGdf Xtç ItfvbttëGdç fptlftfv CvtçbM GofittXtç Gp AYXtç CËfVtuetTt Gdç I itvGdf uGætt mä etm GmTt Mtt ItGöTtt meüGö fptlftfv Itfvbttë Gv AuMkxetdt me Atf fTmet Gdç Blt AuMkxetdt Gv fçtt GofXv KttmE Atf IttfDv Vçtv KttmEi itä tç gttHtt ItfvbttëGp ugtE etm AuMkxetdt Itätv YvfitTtät ul It mçTçGöTtt me Mttç fptlftfv Gv Tgtçt dtë YgttetXt Yf bttWet mçTç fnc mir Itf - Gækt Çtpt dtë qTetGö Yvfitf Abt Gadt Itç Gadt 100 uVXtë Gv fptlftfv mtulgt Gof ItGöTtt mä EGö Edtv sl Utut bttXetv Itetv me Mttm GvBä Yvfitf itkA dtë AtP dtmXtç Gp fptlftfv Gv Avtçtt Gof ItGöTtt me uMtxdteçKttf dtm Itfvæd Gp dttä tdt dtë Atf Kttf dtm ExT Atf BæMtv E Itfti'

AtItç etm AuMkxetdt Cçgtçt GofTtt me uGö uktxdtt Gdettç Gdç gttv Aitum TtGö uGöKtç itgtv ItäUët Gp uktddst Atf ÄttdivSt Çtpt Gp MtvutGdçTtMttät AtMttf Gdç dtMttbäv qVtXt GofXtç Yf GæpTt mçTçv KttmEi Mtç - ItæçTst, bttU Itç bKttit, itçttfçTst it ItfGdfv I UttvXt Yf AXet Gdettç Gp IttU - IttU AXtd tæktTt MttuT/Mtt MttuT Itç ItäitWt Itçtt Gp IttudtEit itgtv MtdvXt ett BæVft Atitt It ettMtt Gp gttctGdë Gp ugtE ctv qttitWtXt fHtç ItE mir BltGv Autä meüGö mtujtE Yf MtvitXettvXt GofXtç itgtç Atf Ltçç GæktGö (AuMkxetçt AXtd tæktTt MttuT/Mtt MttuT ctädt WttfGö Blt itItä Gp AätItät At MttTç mi) ctv AYXtçv MtdvXt Yf Gækt ItäitWtAtë Gdç uitGv Itt GofXtç Gv CddtvV Gof ItGöTçmi'

Fett meGædtett?

mtçttäGö Blt AuMkxetdt Gv ItättitXtAtë Yf GvBä Itäçv ietæo Xmy uGætt Mtt ItGöTtt, Yf Gäl Itætvf Gædtett mi, uMtxYf WttXt Xmy uVett Itett meett PvGö ItçWttXt Xmy uVett Itett mä dti Bxtdtel tçGäl Gv KtKtA Gæsaltt, FettGö

etçittçTtEit ml MttçAuMkxetdt Gp unættätetXt Gdç qttcttuTt Gofdçt'

AuMkxetdt Gv Ymgtv Yvæo GmTtv me Gadt Itç Gadt 100 uVXt MttçBlt cttitXt GdçqçfTt GofTtt me uGö BltItç Gmv AuMkxetdt Gadt Itätit mä mtçttäGö uktçtt Gv YvfkGætt uqo (jtç>çt 11 Fçttç 5) Bxt AtçttAtë Gdç ItdttvTt GofTtt me Atf GmTtt me uGö EGö uitEvet itkA dtë EGö Yvfitf AuMkxetdt Itç AuMkxetdt 100 uVXtëGp Gdeta Gv Avtçtt Gof ItGöTtt mä

EGö Yvfitf Gp ugtE 100 uVXtë Gv Gdeta ItätsjKtt me uMttçvYvçttçtt GofTçmæ GmTt Itett me Yvfitf Gp ItvI et MttçHætt Gp ItäitWt, uittm, ett AYXtçGp Tft EGö - Væfçç ItçMttæç mæ meAtf ItdttXet Tttf Yf EGö IttUtt fm fnc mç cttMtt Gdç AtvItt dtë bttO fncmæett EGö mv ftjçtt GvOä dtë jttudgt mä uitGv ItGöTtt Vætfv YvTtv it CxtGp bKttç, Autt uktLÜv Mtt MttuT Atf Cxt gttçtt Gp Tft ItdttXt uGö MttXtç itgtç ItdttettAtë Gdç At IttXv Itç Itdtt ItGöTç mi, Mttç Bxtdtel Itç uGol tv ctv qtsdtt Gp AätItät Xmy AtTç'

AuMkxetdt GmTtt me 'Mttm TtGö iettitmtfGö mç Blt ItGöTt Gp AätItät AXtdvXt qttvTt Gdeta dttXitvet Ädt Tft ItättvTt mçTçv KttmE, dtçvXt Tft Xmy' etm Cæo AYXtç Atv dtë (Edt Gv sl Utut Cvtçt Gof Vçtv mä etm Gætt uktWtæTt Gofçtt uGö Fett iettitmtfGö me? Bltç uktWtæTt GofXtç Gp ugtE Fett Ttät me? iettitmtfGöTtt Gv AtU dtetçKttç Itç dtçvXt Gp Autt - Cvtçtt Gdç Gætt fTKçtt? dtmçTKöä dtë mdtçç Vçtt uGö Wttv Mttç Itv bttv Gdç ctäTttXt qttvTt mç fnt me Atf Itfvbt ÄtudtGö AtMtt ctv CItv sl Utut dtëmi'

AuMkxetdt Gp unættätetXt mçttä bttMO ItäitWt qttitWtXt Gv uktddst Gv CËfVtuetTt Gp it fTmet ItfGdfç Yf mä Abt etv uitGv It Gdeta dttë Gdç Itmetçtt Vçtç Gv uktetudttTtt Gp BuTmt It Yf WttXt uVett MttE Tttçetm ctv Itäç Gp Jtçç dtë At MttTtt mä etv fTmXttvTtGö ett AbtUtt Gv qttUttGöTttE uGol tv bttWttTtt jttç bttvgt MttE Tttç Fett mçTçtt? Fett mdtë Blt AuMkxetdt Gdç ctv Pæçç bttç dtë CItv Tftm Otçt Vçtt KttmE, Mttçç AtMtt Itç Ymgtç mçTçttç uitGv It Gdeta dtt bttç Atf CxtGdç bttMO CvtçbM Xmy mçTç ItGdç?

mtçttäGö VæktGö dtMtvfv Gv Vf AuMkxetdt dtë 60 rdE itxsttt me etm fTKtGö TtUet me uGö

jk"Vh; xkeh.k jkst xkj xkjā/h vf/kfu; e & 2005% xjhcka dh vk'kk

Hkkjrh; l fio/kku dh /kkj 21 ds rgr-
 thou ds vf/kdkj vks /kkj 41 ds rgr-
 dke djus ds vf/kdkj dh l kQ vks Li"V
 : i l s ppkz dh xbz gā jk"Vh; xkeh.k
 jkst xkj xkjā/h vf/kfu; e 2005 gk" k, ds
 ykxka dks jkst xkj fnykus ds vf/kdkj dh
 rjQ , d dkj xkj dne gā

bl dkuu dks foxr 2 Qojh 2005 dks
 tEen'd'ehj dks NkM+nš k ds djhc 200
 ftyka ea ykxwfd; k x; kA vkus okys i k p
 o"kkāabl snš Hkkj ds 600 ftyka ea ykxwfd
 fn; k tk, xkA ; g vk'kk dh tk jgh gSfd
 vkusokys e; ead jhc 72 djkm+ykx bl
 ; kst uk l sykkkfor gkxā >kj [kM] ds dgy
 22 eal s20 ftyka/h vks i whzfl ghkwe
 dks NkM+j½ ea ykxwfd; k x; k gā jkT; ea
 28 Qojh 2006 rd djhc vkB yk[k
 ml B gtlj , d l k l rkl h ifjokj dks
 fucā/kr fd; k x; k gā jk"Vh; xkeh.k
 jkst xkj xkjā/h vf/kfu; e ds rgr- 100
 fnuka dk jkst xkj fn, tkus dk cko/kku
 l iuf' pr fd; k x; k gā jkst xkj xkjā/h
 vf/kfu; e xkeh.k ifjokj dks xjhch vks
 Hkkj l s futkr fnykus ea enn xkj l kfc
 gkxā

jkst xkj dh xkjā/h

- iR; d ifjokj ftl ds o; Ld l nL;
 vdky 'kkjhjd etnjh ds fy,
 l ger gk rks ml gagg foUkh; o"z ea
 de l s de 100 fnuka dh jkst xkj
 feyus dh xkjā/h gā

xkeh.k ifjokj dks i athdj.k

- jkst xkj ds fy, bPNpl gj ifjokj
 xte i pk; r ea vius o; Ld l nL; ka
 dk uke] mej fyax vks irk nslj
 i athdj.k djok l drk gā ; g
 i athdj.k 5 o"z rd ošk jg xkA

i athdr ifjokj dks jkst xkj ckr djus ds gd dk l c l s egROI wZ nLr kost % t k k d k M Z

- xte i pk; r i athdr ifjokj dks
 Qk/sxQ; Dr t k k d k M Z tkjh
 dj xhA t k k d k M Z 5 o"z ds fy, ošk
 gkxā t k k d k M Z ij i athdj.k l ā; k
 vidr gkxā

dk; Zdsfy, vkonu

- jkst xkj i kus ds fy, i athdr ifjokj
 ds iR; d o; Ld dks vf/kdkj gSfd
 og xte i pk; r ; k dk; Dē vf/kdkj h
 %yWBl Lrj ij½ dks fyf[kr vkonu
 nā vkonu yxkrj de l s de 15
 fnukadsfy, fd; k tkuk pkfg, A

efgykva dks i k Fk fedrk

- efgykva dks i k Fk fedrk nh tk, xh
 rkfd jkst xkj i kusokyka eal s de l s
 de , d frgkz l ā; k efgykva dh
 gā

l e; c) jkst xkj vkā/u

- vkonu djus vfok jkst xkj dh ekx
 djus ds 15 fnuka ds vnj jkst xkj
 fn; k tk, xkA
- xte i pk; r i = ds ek; e l s
 vkonka dks 15 fnu ds vnj ; g
 l i pr d jxh fd dc vks dgk adke
 ds fy, mi fLFkr gkuk gā xte
 i pk; r dk; k y; ds uk s V l c k M Z ij
 Hkh , d vke l p uk yxk bz tk, xhA

jkst xkj h HkÜs dk Hkxrk

- ; fn i k = vkon d dks dk; Z dh ekx ds
 15 fnuka ds Hkhrj jkst xkj ugha feyrk
 gS rks ml s fu/kkZjr 'krZ ds vuq kj
 jkst xkj HkÜk fn; k tk, xkA ; fn og
 0; fDr ; k ml ds ifjokj ds vl;
 0; fDr vkā/vr dk; Z ds fy, fu/kkZjr
 LFky ij mi fLFkr ugha gk r k gS rks
 c jkst xkj h HkÜk dk gdnkj ugha gk xkA

U; wure etnjh dh xkjā/h

- jkT; ds d f k dk exkj ka ds fy, ykxw
 l okZ/kd U; wure etnjh nh tk, xhA
- etnjh dk Hkxrk dk; Z i wZ gkus ds 2
 l l r k g ds Hkhrj fd; k tk, xkA etnjh
 dk , d fgl l n s ud vk/kkj ij udn
 : i ea fn; k tk l drk gā
- dk; Z vkon d ds fuok l Fkku l s 5
 fd-eh- ds Hkhrj fn; k tk, xkA ; fn
 bl dckgj jkst xkj fn; k tk r k gS rks
 10 ifr'kr vfrfjDr etnjh nh
 tk, xhA
- dk; Z LFky ij i hus ds fy, LoPN
 i kuh] 'kM+] foJke vof/k vks
 i k Fk fedr p f d R l k i v h mi y C / k d j k b z
 tk, xhA
- ; fn dk; Z LFky ij yk, tkus okys
 c P p k a dh l ā; k 5 l s vf/kd gS rks
 fd l h 0; fDr dks c P p s dh n s Hkky
 djus dh ftEenkj h nh tk, xh vks
 , d s 0; fDr dks vl; dk exkj ka dh r j g
 fd, x, dk; k dk Hkxrk fd; k tk,
 xkA
- dk; Z LFky ij jkst xkj ds nš ku
 'kkjhjd {kr gkus ij J fed dks jkT;
 l j d k j } k j e q r b y k t A

>kj [k.M ea jk"Vh; xkeh.k jkst xkj xkjā/h vf/kfu; e & 2005 l s l ā / kr p uk f r ; k j

fi NysM; eghuseabl dkuu ds ykxwfd,
 tkus ds i' pkr- fØ; k l o; u ea fuEukdr
 i j s k f u; k a l keusvk jgh gā

- iZk.M Lrjh; vf/kdkj h xtel od
 QkeZ mi yC/k djkuš i athdj.k vks
 Qk/sxQ ds fy, ykHkpl s Qh l ds
 fy, i s sdh ekx dj jg gā
- xte Lrj ij bl rjg dh ckradh tk
 jgh gā fd i athdj.k dgy ekpZ ds
 eghusrd gh fd; k tk, xkA

- iZk.M Lrjh; vf/kdkj; ka , oa
 dk; Z l Ü k k / k k xte l odka dks bl
 dkuu grq l Ei wZ t kudkj h dk vkHko
 gā
- iZk.M Lrjh; vf/kdkj; ka o xte
 l odka ds chp ifjokj dh ifj Hk"kk dks
 ycdj er Hkn gā

jkT; @ftyk Lrjh; j.kuhfr

jkT; Lrj ij >kj [k.M Lo'kk l u ep }kjk
 vke ukxfj dka ea bl vf/kfu; e ds rgr
 ykxka ea tkx: drk yk, tkus ds fy,
 i k R l k f g r fd; k tk l drk gā jkT; Lrj
 ij , d c B d ea i D l l g; k s x; k k ukxfj d
 l e k t ds i f r f u / k; k k c f t h f o; k k L V V /
 f j l k l V h e l e r v l; l g; k s x; k a u s d l h z
 v k s j k T; L r j h; v f / k f u; e g r q c B d e a
 f o p k j & f o e ' k z d j j k " V h; x k e h . k j k s t x k j
 x k j ā / h v f / k f u; e e a l ā k j d s f y, l p - k o k a
 i j l g e f r c u h A b u l p - k o k a d k s j k T;
 l j d k j d s l e { k j [k x; k g ā

xke@iZk.M Lrj ij j.kuhfr

l k e p k f; d l g H k k f x r k l i u f ' p r d j u s g r q
 x k e h . k i f j o k j k a d s i a t h d j . k i a t h d r
 i f j o k j d k s j k s t x k j i k r d j k u s d s f y, t k k
 d k M Z d k; Z d s f y, v k o n u l c j k s t x k j h H k Ü k j
 U; w u r e e t n j h d h x k j ā / h d k; Z L F k y i j
 c f u; k n h l i o / k k v k a d h m i y C / k r k j H k x r k u
 d h i f Ø; k l ā / k r e g R o i w Z f c l n p / k a i j
 { k e r k o f } d j u k v k o ' ; d g ā b l i d l
 d k; D e d s r g r - L o; a l o h l ā F k v k a v k s
 l a B u k a d h H k f e d k e g R o i w Z g k s x A b l
 l n H k z e a l k e p k f; d L r j i j y k x k a d h
 e k b Ø k s l y k u c u k s g r q { k e r k o f } d j u k
 v k o ' ; d g k s k r k f d v k o ' ; d r k u d k j
 L F k k u h; L r j i j l ā k / k u k a d k f o d k l f d; k
 t k l d ā b l i d k j x k e L r j i j d k e d s
 f y, e k x d k s i k R l k f g r f d; k t k l d s x A
 b l i d k j j k s t x k j l k e k f t d v k s [k k]
 l j { k k d k; D e d k s l i u f ' p r f d; k t k
 l d s x A j k " V h; x k e h . k j k s t x k j x k j ā / h
 v f / k f u; e d s l Q y r k i w Z f Ø; k l o; u d s
 f y, l p u k d s v f / k d k j d s v l r x r e k l v j
 j k s y d k; D e c t v j d k; Z d h i f Ø; k
 l ā / k r l p u k, a v k l k u h i w Z i k r d h t k
 l d s x A

jk"Vh; xkeh.k jkst xkj xkjā/h vf/kfu; e dks
 l Qyrki wZ fØ; k l o; u grq jkT; ea i D l
 dk; Dē ds l Hkh l g; k s x; ka dh Hkfedk
 cgn egROI wZ gkxā i D l dkd; Dē ds
 rgr-oržku ea gekjh igp djhc 1)500
 xkoka ea gā bl vf/kfu; e ds jk jkst xkj
 l iuf' pr djus ds l k F l k e p k f; d Lrj ij
 L F k k u h; l ā k / k u k a d k s H k h i k R l k f g r f d; k t k
 l d s x A g e , d l k F k l a Dr i z k l l s
 fu/kZre ykxkadks l 'kDr cuk l d xā

, - ds fl g % Hkkj½
 Li kj >kj [kM] , oa l vV y di kl hvsku l y

j k " V h ; x t e h . k j k s t x k j x k j a h d k u u 2 0 0 5

B x k a e a 1 0 0 f n u d k j k s t x k j % v c c u k d k u u h v f / k d k j p

i " B h k f e %

fi Nysdbzo "kkal setnij l aBuka ukxj l ekt l aBuka us , d , d s j k " V h ; j k s t x k j x k j a h d k u u d h e k a d h g f f t l e a j k s t x k j x k j a h d s l k f k d k e d s v f / k d k j d k s l j f f k r d j u s d s n i j s d k u u h m i k ; H k h g k a H k k j r d h l a n u s j k " V h ; x t e h . k j k s t x k j x k j a h d k u u 2 0 0 5 d k s , d y E c s l a " k z v k s f o f H k l u { k s = k a d s d M s f o j k s k d s c k n i k f j r f d ; k g s L o r a r k d s 5 8 o " k k a d s c k n v x j H k k j r l j d k j u s x k j / k h t h d s l P p h v k t k n h d k s v k R e l k r d j r s g q l c d k s f ' k { k k } l c d k s j k s t x k j d h c f u ; k n d s i f r v x l j g p z g s r k s ; g , d l d k j k R e d i g y g a y f d u v H k h H k h ; g d k u u d k b z v k n ' k z d k u u u g h a g a f Q j H k h j k " V h ; j k s t x k j d k u u 2 0 0 5 d e l s d e , d , d k l H k k f o r g f f k ; k j g s f t l l s n s k d h d j k M s t u r k t k s v H k h r d v i u s g d k a d h y M k b z d s l o z i e a ; k s t u k v k a d s f o ; k l o ; u , o a m l d s i f r Q y i k r h j g h g f i g y h c k j m l g a , d v L = l j d k j d s } k j k i k l r g a k g s f t l l s o s v c v i u s c f u ; k n h v f / k d k j d k s i k l r d j l d r s g a

x k j a h ' k p k j k s t x k j i k l r g k u s l s m l g a v k f f k z v l j { k l s c p k ; k t k l d r k g s e k s y H k k o d j u s d h m u d h r k d r e a b t k Q k f d ; k t k l d r k g s v k s v i u s v f / k d k j a d s f y , y M e u s d o k L r s l a f B r g k u s e a m l g a e n n f d ; k t k l d r k g a H k k j r h ; v f k o ; o L f k d s m n k j o k n h i s k a d k j H k y s g h 7 i f r ' k r f o d k l n j i j x o z d j a y f d u ; g d v q l P p k b z g s f d v k t H k h H k k j r d h v f / k d k a k x t e h . k t u r k l j d k j d h ; k s t u k v k a l s o i p r j g r s g a f t l d k i H k k o x k a e a x j h c h c < u s l s y k s x k a } k j k j k s t x k j d h r y k ' k e a ' k g j k a d s r j Q g h H k k x u k i M r k g a ' k g j k a e a L f k k ; h j k s t x k j r k s i k l r u g h a g k r k j m l g a ; g k a H k h e t n j i h d k g h d k ; Z d j u k i M r k g a ' k g j k a d h l h f e r l f o / k v k a e a l s m l g a ' k g j d s x l u n s u k y s , o a l M e d d s f d u k j s v i u k v k f ' k ; k u k c u k u k i M r k g a f t l l s m u d h v k e n u h d k , d c M k f g l l k L o k L F ; i j g h [k p z d j n u k i M r k g a

H k k j r l j d k j } k j k 2 Q o j h 2 0 0 6 l s j k " V h ; j k s t x k j x k j a h ; k s t u k d k s n s k d s 2 0 0 f t y k a e a y k x w d j f n ; k x ; k g a b l ; k s t u k d s r g r i F k e p j . k e a m R r j i n s k d s f l Q Z 2 2 f t y k a d k p ; u f d ; k x ; k A j k " V h ; x t e h . k j k s t x k j x k j a h ; k s t u k } k j k c j k s t x k j h v k s x j h c h f e v k u s d h f n ' k k e a i R ; d x t e h . k i f j o k j d k s o " k z e a 1 0 0 f n u d k j k s t x k j L F k u h ; L r j i j m i y c / k d j k ; k t k ; x k A g y k i d b l l s c j k s t x k j h t s l e l ; k l s f u t k r r k s u g h a i k ; k t k l d r k j y f d u c n g k y h e a t h j g s x t e o k f l ; k a d k s j k g r v o ' ; e g l w g l s c h A y f d u , d k r c r d u g h a g l s x k t c r d ; g d k u u f l Q Z d k x t k a i j j g s ; k m l d k v k / k k v / k j k f o ; k l o ; u g k a v H k h r d d s c u s l k e k f t d d k u u d k b f r g l ; g h j g k g s f d d k u u c u s d s c k n H k h y k s x a d k s v i u h g d n k j h i k u s d s f y , y E c h y M k b z y M e u h i M r h g a j k " V h ; x t e h . k j k s t x k j x k j a h ; k s t u k d k u u 2 0 0 5 d k s l Q y c u k u s d s f y , t u r k d k s m R i f j r d j u s d h 0 ; k i d i f o ; k v i u k u h g l s c h j D ; k i d x k j u v h ' k p k j k s t x k j d h l a f B r e k a f t r u h e t c a r g l s c h m r u h g h l Q y r k l s ; g d k u u y k x w g k s l d s x k A b l f y , b l f n ' k k e a i g y k d k ; Z g l s x k b l d k u u d k s l e > u k j [k k l d k j l s ; g t k u u k f d b l d k u u d s r g r g e k j s D ; k v f / k d k j g s b l d k u u d s i k y u u g k u s l s g e a d g k a v i h y d j u k g l s c k j v k s j ; g l H k h d k ; Z b l ; k s t u k d s y k H k k f f k z ; k a l s v i s k k u g h a f d ; k t k l d r k A b l d s f y , b u d s g d k a , o a v f / k d k j k a d s f y , y M e u s o k y s u k x j l e k t l a B u k a d k s v k x s v k u k g l s c k A r H k h ; g d k u u v i u s f u f ' p r y { ; k a d k s i k u s e a i j d g k l d r k g a

b l d k u u h ; k s t u k d s v e y e a x t e i p k ; r k a d s l k f k & l k f k v l ; L F k u h ; f u d k ; k a d k s H k k x h n k j h c u k ; k x ; k g s f Q j H k h b l d s c k o t m b l s v e y d j u s e a f o ' k s k l k o / k k u h c j r u h g l s c h v k s j ; g d k ; Z d q k y f u x j k u h r a = d s t f j ; s g h l H k o g s ; k s t u k d s e a k f c d d b n z l j d k j b l d k ; Z i j 9 0 i f r ' k r [k p z d j s x h y f d u b l d k s i j k d j k u s d h f t E e n k j h f l Q Z j k T ; l j d k j k a d s i k l g l s x k A i f j o k j d s e k = , d 0 ; k f D r d k s

1 0 0 f n u d s j k s t x k j n u s l s c j k s t x k j h d h l e l ; k d k L F k k ; h l e k / k u u g h a g k s l d r k A c j k s t x k j h l e k t e a v u s d l e l ; k ; a i s k d j r h g s t s & v f ' k { k k } f i N M k i u j u D l y h x f r f o f / k ; k a v k r a d o k n j p k j h j M d s h d k i e d f k d k j . k j k s t x k j d k v H k k o g h g l s c k g a b l f y , c j k s t x k j h t s h l e l ; k l s L F k k ; h g y f l Q Z x k p k a e a j k s t x k j d s v o l j k a e a o f) l s g h e e f d u g a b l d s f y , x k p k a d s f o d k l i j v f / k d / ; k u f n ; k t k u k p k f g , A

j k " V h ; x t e h . k j k s t x k j x k j a h ; k s t u k 2 0 0 5 d e e f ; f c l u n %

- i R ; d l i f j o k j d k s i f r o " k z 1 0 0 f n u d h j k s t x k j x k j a h
- e f g y k v k a d k s f o ' k s k i k f k f e d r k
- d k ; L f k y i j e t n j i k a d s f y , d Y ; k . k d k j h l f o / k k ; a
- l H k h b P N q l 0 ; f D r ; k a d k s j k s t x k j d h m i y c / k r k
- x t e h . k i f j o k j k a d h i a t h d j . k i p k ; r L r j i j
- l e ; c) j k s t x k j v k o a u
- e t n j i h d s H k q r k u d h 0 ; o L F k k
- B e d n k j h o e ' k h u k a i j i w k z i f r c a k
- i a t h d r i f j o k j d k s j k s t x k j i k l r d j u s d s g d d k l c l s e g R o i w k z n L r k o s t t k p d k M Z
- j k s t x k j u f e y u s i j c j k s t x k j h H R R k d k H k q r k u
- d k ; k a d k p ; u i f j ; k s t u k i L r k o r s k j d j u k r f k k f o ; k l o ; u
- f ' k d k ; r i f o ; k , o a m f p r d k ; b k g h
- d k ; Z d s f y , v k o n u L o ; a d j u k g l s c k
- U ; u r e - e t n j i h d h x k j a h
- l k s k y v k f M V % a i u k i s k v i u k f g l k c %
- 0 5 f d - e h d s v l u n j j k s t x k j d h m i y c / k r k

jk"Vh; xkeh.k jkstxkj xkjā/h vf/kfu; e dh iæf[k fo'kškrk; a%

- jk"Vh; xkeh.k jkstxkj xkjā/h vf/kfu; e , d ; kstuk ugha gS; g , d oškkfud ikfo/kku gS ftl ds vlrxr jkstxkj nusdh xkjā/h nh xbzgA
- jk"Vh; xkeh.k jkstxkj xkjā/h vf/kfu; e ds i kfo/kkukadsfu; kst u , oa fØ; klu; u dk iæf[k nkf; Ro i pk; rhjkt l ÆFkkvkadk gA
- l ÆFkkxr e'khujh ds ek/; e l s i k j n f' k r k j tokng l k e k f t d v æ s k . k , oa t u l g H k k f x r k d k s l f u f ' p r f d ; k x ; k g A
- ykxka dks viuh l eL; kvka , oa f'kd; rka dks i sk djus dk ekšdk fn; k x; k gA
- jk"Vh; jkstxkj xkjā/h ; kstuk ds dk; æks= ea dkbz Hkh bPNd 0; fDr tks jkstxkj i kuk pkgrk gSog xte i pk; r ea viuk uke ntz dj k l drk gA xte i pk; rka dh ; g Hkfedk gSfd og ml 0; fDr dk jkstxkj dkmZ tkjh djA bl ea fd l h Hkh rjg dk tkfrxr ; k BPL Js kh dh dkr ughadh xbzgA
- jk"Vh; jkstxkj xkjā/h ; kstuk ea Jfed dks vius ?kj ds 5 fdykehVj ds nk; js eagh jkstxkj fn; k tk; xkj vU; Fkk ml dks vfrfjDr etnjh nsuk gksæA

jk"Vh; xkeh.k jkstxkj xkjā/h dkuu l s0; fDr dks i klr vf/kdkj %

1. jkstxkj dh ekpx djusdk vf/kdkj
2. jkstxkj dh ekpx fd; s tkus ij 15 fnu ds vlnj jkstxkj i klr djus dk vf/kdkj
3. 15 fnu ds vlnj jkstxkj u feyus dh fLFkr ea c jkstxkj h HkUkk i kus dk vf/kdkjA
4. dk; æks= ea dk; Z djrs oDr i hus ; kx; l kQ ikuh cPpkadsfy, Nr rFkk ikFked mipkj dh l f o / k k i klr djusdk vf/kdkjA
5. jkT; ea oškkfud fu/kkzjr etnjh nj dks i klr djusdk vf/kdkjA

jk"Vh; xkeh.k jkstxkj ; kstuk dks fØ; kflor djusokyh l ÆFkk; a bl dkuu ds vlrxr fØ; kflor djus

okyh l ÆFkkvka dh Hkfedk , oa ftEenkfj; kadksufuf' pr rksfd; k x; k gS yfdu Li"V ugha gS e[; ; i l s bl dkuu dks ykxw djus ds fy, i pk; rhjkt l ÆFkkvka dks gh iæf[k ekuk x; k gS yfdu jkT; Lrj ij jkT; ifj"kn] ftys Lrj ij ftyk dk; Døe vf/kdkjh] e/; Lrj ij dk; Døe vf/kdkjh , oa LFkkuh; Lrj ij xte i pk; r , oa xte l Hkk dh Hkfedk egRo i wkz gA

bl dkuu eafØ; klu; u dh eyy bdkbz fodkl [k.M gA fodkl [k.M Lrj ij nks vyx&vyx i fØ; k; a , d l kFk pyakh , d vjg rksyx xte i pk; rka ds ekQr ; k l h / s dk; Døe vf/kdkjh dks dke dsfy, vkonu djæA bu nksukagh fLFkr; kaal Hkh vkonu vlrr%dk; Døe vf/kdkjh ds ikl gh tek gksxkj l kFk gh fØ; klu; u djus okyh l ÆFkk; a ft l ea xte i pk; ræ[ks= i pk; r a v i u s {ks=ka ds fy, ifj; kstuk i Lrko Hkh dk; Døe vf/kdkjh dks gh Hkæka , d s ea dk; Døe vf/kdkjh dh Hkfedk dkOh egRo i wkz gks xbzgA

¼d½ e/; Lrj dh i pk; r dh ftEenkfj; ka%

1. jkstxkj xkjā/h ; kstuk ds rgr dkeka ds **i Lrko^ dk; Døe vf/kdkjh dks Hkst ukA
2. dk; Døe vf/kdkjh }kjk Lohdr ifj; kstukvka dk fØ; klu; u l gh <æ l sdj k u k A
3. [k.M Lrj dh ; kstuk ds vuæknudj ml svære vuæknuds fy, ftyk Lrj dh i pk; r dks Hkst ukA
4. xte i pk; r rFkk [k.M Lrj ij tks ifj; kstuk; a pykbz tk; a mudk fujh{k.k rFkk fuxjkuh djukA
5. jkT; ifj"kn-bl ds vfrfjDr tks Hkh ftEenkjh l k a smudksfuHkkukA

¼k½ xte i pk; r dh ftEenkfj; ka%

1. ; kstuk ds rgr xte l Hkk dh vuqka kvka dk /; ku j [krs gg i pk; r dh fodkl ; kstuk cukuk vjg l Hkfor dk; k a dh l p h r s k j j [k u k A
2. jk"Vh; jkstxkj xkjā/h ; kstuk ds rgr tksyx dke djuk pkgrsgA

mudk iathdj.k djuk rFkk mlga t k k d k m Z n s u k A

3. dke ds vkonuka dks i klr djuk rFkk mlga , d h i k f r j l h n a n s u k f t u i j r k j h [k f y [k h x b z g k A
4. vkonkdadschp jkstxkj ds vol j vkæVr djuk rFkk mlga dke ds fy, gkftj gksusdh l p u k n s u k A
5. ftu ykxka dks jkstxkj mi yC/k djok; k x; k gS muds ueka dh l p h l p u k & i v v i j y x k u k A
6. dk; Døe vf/kdkjh }kjk Lohdr dk; kadk fØ; klu; u djukA
7. l k e k f t d v æ s k . k d s f y , x t e l H k k d k s l H k h i k l f i x d n L r k o s t m i y C / k d j o k u k A
8. i pk; r dk; kzy; eaeLVj jkyskadh , d i f r t u r k } k j k f u j h { k . k d s f y ; s r s k j j [k u k A
9. ; kstuk ds fØ; klu; u dh ok"kd f j i k v z c u k u k A

½x½ xte l Hkk dh ftEenkfj; ka%

1. xte i pk; r dks ifj; kstukvka dh vuqka k djuk vjg xte i pk; r dks **fodkl ; kstuk^ rFkk **l Hkfor dk; k a dh l p h ^ d s f o " k ; e a v i u s l f - k o n s u k A
2. xte i pk; r ds nk; js eagg dk; k a ds fØ; klu; u ij utj j [k u k A
3. xte i pk; r ea ykxw dh xbz l Hkh ifj; kstukvka dk fu; fer l k e k f t d v æ s k . k v k ; k f t r d j u k A

jk"Vh; jkstxkj xkjā/h ; kstuk ea LofPNd l ÆFkkvka@ukxj l ekt l æBuka dh Hkfedk %

Lora= Hkjr ds fodkl h y{; ka , oa ; kstukvka dk eW; kadu fd; k tk; s rks ge ykx ; g i k r s g a f d n s k e a 5 8 o " k k a e a d b z r j g d h c g a / k ; k e h ; k s t u k v k a d h ' k q v k r d h x b A l H k h d k y { ; L F k k u h ; L r j i j j g u s o k y s y k x k a d s t h o u L r j d k s l q k k j u s ; k m l e a c n y k o y k u s d s y { ; k a d k s b a x r d j u k g S y f d u b u l H k h ; k s t u k v k a d k i f j . k k e v a e a g k L ; k L i n g h j g k A b u ; k s t u k v k a d k s y k x w d j k u s o k y k a d s t h o u L r j e a t e j n L r c n y k o v k ; k y f d u f t u d s f y ; s ; k s t u k p y k b z x b z o s o g h a N i w x ; A b u l H k h i f j . k k e k a l s v k g r g k s d j

ukxfjd fgrka dks ydij dk; Z djus okys ukxj l ekt l æBuka ds yEcs l æk"lz ds ckn igyh ckj Hkkjr ea jkstxkj ikuk ,d l ækkfud vf/kdkj ds : i ea iklr gqv gA yfdu ;g vf/kdkj imz ds iklr vf/kdkjka tS sgh u jg ik; sbl dsfy, ukxj l ekt l æBuka dks vksx vkuk gksxkj mlgab l dkuuh vf/kdkj dks iklr djuso djkus ea ykxka dh enn djuh gksxh rHkh ; g 0; ogkfjd gks l drk gA l keftd fodkl dk dkbz Hkh dk; Døe fu; eka ,oa dkuuka rFkk l jdkjh e'khujh }kjk ugha pyk; k yk l drk D; kfid bl rjg dh ; kstuvka dk l Qy fØ; klu; u fl QZ l kemkf; d Hkkouk rFkk l keftd l gHkfxrk ds }kjk gh fd; k tk l drk gS vSj ; g Hkkouk fl QZ ukxj l ekt l æBuka ea gh fQygy nS kh tk l drk gS gkykfid l jdkjh e'khujh l s bl dh rgyuk ugha dh tk l drhA yfdu fQygy dk vutko ; gh gA ukxj l ekt l æBuka dks Hkh vi uh cñu; knh l kp eacnyko ykdj bl s, d vfhk; ku dh rjg pykuk gksxhA bl dsfy, 0; ki d : i l s i pkj&i d kj fd; k tk; s rFkk bl ds ikfo/kkuka ds fØ; klu; u Lrj dk fof/kor-vuqo.k gks vSj ; g dk; Z l keftd fodkl dsfy, ifrc) LoSPNd l æBuka ,oa ukxj l ekt l æBuka ds l fØ; ; kxsku l sgh l Hko gA

bl dkuuh vf/kdkj ds 0; ogkfjd igyw dks l e>a rks eñ; : i l s bl s vñre Lo: i nuse ea i pk; rka dh Hkfedk cgr egRo i wZ gA m-i z ea 73 oka l fo/kku l d kksku ds ckn rhl jh ckj i pk; rka dk xBu fd; k x; k gA fi Nysnksdk; Zkkyka dk tksvutko jgk gS ml eafcu cnyko yk; s; g vi Skk ugha fd; k tk l drk fd i pk; ra LFkkh; Lrj ij ; kstuk i Lrko rS kj djus yaxh\ ykxka dks LFkkh; l d k/kuka ds ifr tkx: d dj ik; æh\ bl ds fy, l cl s igys tks egRo i wZ dk; Z ukxj l ekt l æBuka dks djuk gS og i pk; rhjkt 0; oLFkk dks l 'kDr djuk gS vSj ; g dk; Z l jdkjh egdeka }kjk ugha fd; k tk l drk fi Nys 10 o"kkæ ea ftu {ks=ka ea ukxj l ekt l æBuka }kjk i pk; rhjkt 0; oLFkk ds l 'kDrhdj.k ds fy, dk; Z fd; k x; k gA fuf'pr : i l s mu xte i pk; rka ea Fkks\h l gtrk gksxh

D; kfid ukxj l ekt l æBuka }kjk LFkkh; Lrj ij ds s ; kstuk dk fuekZ k fd; k tk; sx bl i fØ; k ij l e> fodfl r fd; k x; k Fkka

orèku ifjLFkfr dbzek; usea vuqny gSD; kfid vHkh gky gh ea i pk; r puuko gq gdf tuea i fruf/k Hkh u; sgS vSj bl ; kstuk dh 'kq vkr Hkh Qjoj h 2006 l s gks xbz gA ,d sea ukxj l ekt l æBuka dks vi uh ij h rkd r i pk; rhjkt 0; oLFkk dks l 'kDr djus ea yxkuk pfg, A bl dsfy, l oæ fke fuEu dk; Z dh vko' ; drk gA

- ubz i pk; rhjkt 0; oLFkk dh l keku; ,oafolr tkudkfj; ka dh miyC/krk ds l kFk i pk; r i fruf/k; kads l kFk l g; kxh ds: i eadk; Z djukA
- LFkkh; Lrj ds l d k/kuka dh miyC/krk ij ykxka dks tkx: d djukA
- i pk; ra LFkkh; Lrj ij ; kstuvka dk fuekZ k dj l da bl ds fy, igy djuk vSj ml s 0; ogkfjd djuseal g; kx djukA
- ukxj l ekt l æBuka ds l Hkh dk; Z pksog f'k{k gS LokLF; gS Lo; a l gk; rk l eñ gks l Hkh dh l Qyrk ea i pk; r dh Hkfedk dk egRo nuka
- i pk; rka ds i fruf/k; ka dks vi us dk; kã ,oa nkf; Roka ds i fr l æsnr djukA
- xte l Hkh ds ykxka dks l æsnr ,oa tkx: d djukA

1. jkstxkj xkj\h vf/kfu; e ds ikfo/kkuka ds tu l keku; dh tkx: drk %

- bl dkuu dh l keku; tkudkj h rks nj jgh vHkh mPp Lrj ij vf/kfu; eka ds ikfo/kkuka dh tkudkj h ugha gA fØ; klu; u bZkb; ka }kjk : fp vHkh rd i n' kã ugha fd; k x; k gA mPp Lrj ij vHkh Hke dh LFkfr cuh gS fd ;g vf/kfu; e dny xjhc ifjokjka dks gh jkstxkj inku djxka vr,oa vf/kfu; e ds ikfo/kkuka ds ifr tkx: drk vSj l rØrk of) graq LoSPNd l æBuka dh fuEu Hkfedk gks l drh gA

- vf/kfu; e ds ikfo/kkuka l s ykHkfuor gks okys l eñ ds chip LFkkh; Hk"kk ea vf/kfu; e dh tkudkj h miyC/k djukA
- vf/kfu; e dh Hk"kk u l e> ikus okyadsfy, eñ; /kjkvka dk i zu mRrj ds: i ea i d k'kuA
- i k.Vj ,oa gSMfcy ds ek/; e l s tkudkj hA
- xte Lrj ij fopkj xkS"B; ka vkef=r djukA

2. dk; Døe fu; kstu Lrj ij %

- xte Lrj ij jkstxkj dh LFkfr dk vkadyuA
- LFkkh; Lrj ij l gh ; kstuk dk fuekZ k eal g; kxhA
- LFkkh; Lrj ij cjkstxkj ykxka dh l gh tkudkj hA
- LFkkh; Lrj ij miyC/k l d k/kuka dk vkadyu ,oa ml s l gh : i ea jkstxkj l tu yk; d cukukA

uks/ % ; fn LFkkh; l d k/kuka dh l gh LFkfr dk vkadyu ugha gksk rksokã Nr jkstxkj ,oa /kujk' k dk vkadyu ugha fd; k tk l drkA

3. fØ; klu; u ds Lrj ij %

- jkstxkj miyC/k djkus dh LFkfr dk vuqo.k ,oal g; kxhA
- Hkqrku i z kkyh dk v/; ; uA
- jkstxkj dsfy, i kFkfedrvka dk fu/kkj .k djus ea xte i pk; rka dk l ænhdj.kA
- jkstxkj dk; Døe ds vllrxr l ftr ifj l Ei fÜk; kadk vkadyuA
- fd l h i d kj ds xfrjksk dh LFkfr ea xte i pk; rka ,oa l keftd dk; Z rka/ka ,oa tuekul dk l ænhdj.kA

m-ç- ds ifjiS; ea jk"Vh; jkstxkj xkj\h ; kstuk ds fopkj.kh; fclnq%

1. fØ; klu; u djus okyh l LFkk ds Lrj ij %

- jk"Vh; xteh.k jkstxkj xkj\h ; kstuk dks LFkkh; Lrj ij yxw djus dh ftEenkh i pk; rka dks

fn; k x; k gÅ yfdu m-iz ea ipk; rhjkt 0; oLFkk gh vHh i wkz% l'kDr ughagks i kbZ gSLFkkh; Lrj ij ipk; ra vHh Hkh ljdkjh ; kstukvka dks fl QZ ijik djuk tkurh gÅ mul sLFkkh; Lrj ij jkstxkj vk/kfjr ; kstuk cukusdh vi fkl j [kuk bl ; kstuk dk etkd gksxkA

- ipk; rka ds l Hkh vf/kdkjka dk glrklurj.k u gksus l s ipk; ra D; k dj l drh gÅ bl if0; k ij Li"Vrk ughagÅ
- ipk; rka ea dk; jr cgmñskh; dfez ka dh miyC/krk , oa mudh ; kx; rk vi usvki ea, d fplrk dk fo"K; gÅ

2. jk"Vh; jkstxkj xkjvH ; kstuk dk jktufrdj.k %

- m-iz ljdkj bl dkumh ; kstuk dks jktufrd utfj; s l snçk jgh gÅ ml syxrk gSfd dñnz dh dkañ ljdkj bl dsek/; e l svi uk ok/ cñl cuk jgh gÅ ft l l sbl ; kstuk dks yxw djkus ea dbZ rjg dh vMpusvk jgh gÅ
- m-iz ljdkj jk"Vh; xkeh.k jkstxkj xkjvH ; kstuk ea çjktxkj HkUkk nus dh bPNçd ugha gS rFkk og dñnz ljdkj l s 'kr- i fr'kr /kujkf'k nus ds fy, nco cuk jgh gÅ
- m-ç- ljdkj bl dkumh ; kstuk dks f0; klor gksus l s igys gh , d vyx ; kstuk dh 'kq vkr dj jgh gS ft l ea l Hkh çjktxkj ka dks 500 : i ; k çjktxkj HkUkk fn; k tk; sxA
- jk"Vh; xkeh.k jkstxkj xkjvH ; kstuk ea dñnz ljdkj }kjk fu/kkZjr U; ure etnjh nj 60 : i ; k gS tçd m-ç- ljdkj 500 dh nj l shkqrku djugrajktkKk tkjh dj pph gÅ
- m-ç- ljdkj dks bl fclnq ij vki fUk gSfd fd l h dk; LFky ij tc rd 50 etnjh , d= ughagks rc rd dkbZ u; k dke 'kq ugha gksxk] , d seavkonu nspçd etnjh ka dks 15 fnu ds ckn cBs fcBk; s çjktxkj HkRrk nsuk gksxkA

- m-ç- ljdkj }kjk bl ; kstuk ds f0; klor; u eamRI kg ugha fkk tk jgk gÅ bl ; kstuk dk ipkj&iñ kj ljdkjh , tñl ; ka l sughadjk; k tk jgk gÅ ft l l sbl dk; Døe dsckjs ea tkudkjh miyC/k ughagks i k jgh gÅ
- m-ç- ds xkeh.k bykdka ea bl dk ipkj&iñ kj ughafçd; k tk jgk gÅ
- ftu {k=kaea; g yxwfd; k x; k gS ogkaij Hkh bl dk ipkj&iñ kj ugha gks i k jgk gÅ
- LFkkh; Lrj ij ; kstuk dks f0; klor dju okyh , tñ h ¼ ipk; r½ dh Hkfedk Li"V ugha gks i k jgh gÅ
- l Hkh xke ipk; rka ea tkc dkmZ cukus dk funk rksfn; k tk pçk gÅ yfdu ml dk f0; klor; u LFkkh; Lrj ds izkkl u ij NkM+fn; k x; k gÅ

jk"Vh; xkeh.k jkstxkj xkjvH ; kstuk dsl çak ea l çko

- l a çr ifjokj NkVv vkç cMk nkuka izdkj dk gÅ cM+ifjokj ds dçy , d 0; fDr dks jkstxkj nus l s ifjokj dk l eçpr Hk.k&iKk.k ughagks l drka jkstxkj i kus okyk 0; fDr ; fn etnjh dh jde vi us fy, [kZdjsxk rks ifjokj ea>xM+ , oa cñ/okjs 'kq gks l drs gÅ rFkk l a çr ifjokj dk vLrRo gh l ekr gksus yxçk] vr%vko'; d gSfd ifjokj dh l nl; l LFkk ds fgl kc l s jkstxkj nus ds fy, 0; fDr; ka dh l ç; k ds vuq kj eki n.M fu/kkZjr fd; k tk; Å
- n.M dk tks Hkh i kfo/kku fd; k x; k gS ml dk 'kDr l s ikyu fd; k tk; çk rHkh ; g 0; ogkfjd gks l drk gÅ
- vHh rd dh tks ; kstuk; a xjhch gVkvks vHk; ku ds vLrçr pyk; k x; k mu l cdk dk; kçy; ds ckoç fcplçy; } ukñj 'kkg] ljdkjh deçkjh vkç vkç jktuhfrkka }kjk gM+ fy; s tkus ds dkj .k ; kstuk; a fu"i Hkko h jgh bl ; kstuk ea , d k u gks bl fy, ljdkjh r= rFkk LFkkh; Lrj ij xke ipk; rka dks fuxjkuh j [kus dh fujUrj

vko'; drk gÅ vl; Fkk HkZVkpj dk nkuo bl ; kstuk dks Hkh fu"Qy dj nsxA

- jkstxkj dkmZ dh nks i fr; ka cuk; k tk; } etnjh ds ikl gks rFkk ml jk dk; ZLFky i jA
- l Hkh etnjh ka dh gkftjh eklVj jkcy ij u yh tk; Å ; fn vijfgk; Z i fjLFkfr; ka ea dh Hkh tkurh gS rks okLrfod gkftjh vkç Hkqrku ml ea ntZ fd; s tkus dh 0; oLFkk gkA
- fuxjkuh l febr ea 0; fDr; ka dh l R; fu"Bk l ang l s ijs gks rFkk os ykx f'kfçr rFkk l e>nkj gkA efgyk] i q "k rFkk vkj fçr oxZ dk i fruf/k fuxjkuh l febr ea l feefyr fd; k tk; Å
- etnjh@çjktxkj HkUksdk Hkqrku l e; ij l fuf'pr fd; k tkus dh 0; oLFkk gkA
- xkæ ea miyC/k i kdrd l d k/kuka dk Hkji ij mi ; kç fd; k tk; s rFkk , d s dk; Z l Lrkfor fd; s tk; s tks Hkfo"; eafujUrj jkstxkj dk l tu dj l da tç s rkyk dh [kçkZ i kuh dk izak eRL; ikyu ; k vl; Ql y tks LFkkh; Lrj ij mxk; s tk l drsgÅ

gekjk fo'okl gS fd xkeh.k jkstxkj xkjvH dkumh u dçy xkeh.k Jfedka dks 'kgjka dh rjQ i yk; u jkçsk oju-orçku xkeh.k thou Lrj dks Åij mBkus ea Hkh Hkfedk fuHk; sxA gel Hkh ukxj l ekt l æBu xkeh.k turk ds fy, cus, d l 'kDr dkumh tks mudh vktHfodk dks l fuf'pr djrk gS ml dks tehu ij mrkjrs gq bl dk; Z dks vkxs c<k, j] ge ykçka dh yMkZ gj gkFk dks dke] , oa dke dk i jk nke vf/kdkj i ktr gksus rd tkjh jgçxkA

v'kkçd fl ç ¼funk kdç
l gHkxh f'k{k.k dñnz] y[kuÅ

gj gkFk dks dke nks & dke dk i j k nke nks

j k s t x k j x k j Vh d k u u

bl ukjs ds l kfk 2 Qjoh 2006 dks jkstxkj xkj. Vh dkuu dh 'kq vkr gpl; g bruk vge epnk D; ka gS tkuusdh dks' k' k djarks i rk pyskj fd D; k l EHKkouk; agabl dkuu dhA gj , d xjhc ifjokj dh vk; ea: - 8000 rd dh l kykuk of) A , d xkø ea10 l s12 yk[k rd dh vkenuh dh c<lkjh vksj , d xkø ea yxHkx 15 yk[k rd v/klk j p u k dk fuekzKA , d k yxrk gStS sfd , d l i u k gkA ; g l i u k ughagsvksj fcYdy l p gk l drk gS jkstxkj xkjVh dkuu ds l gh fØ; k l o; u l A 2 Qjoh l u-2006 dks izkkuea-h }kjk nsk dks l k h x; h ; g cgpfr vksj egRokdkkh ; kstukj dhnz dh ; w h , l jdkj dk l i u k vksj l k a k U; ure dk; Døe dh vko'; drk rks gS gh yfdu bl ds l kfk&l kfk ; g i j s n s k ds c j k s t x k j l k f k ; k a d s f y ; s , d v k ' k k d h f d j . k H k h g a n s k d h i f j l f k f r ; k a d k s c n y u s d h l H k k o u k f y ; s g q s ; g d k u u c h r s , d e k g l s n s k d s v f / k d r e x j h c 2 0 0 f t y k a e a y k x u d j f n ; k x ; k g a b l d s v l r x z r f p f l g r f t y k a d h i R ; d l i p k ; r k a e a l j d k j } k j k j k s t x k j m i y c / k d j o k u s d h x k j . V h g a

l h [k % f i N y h ; k s t u k v k a l s
 jkstxkj dh l EHKkouk; ac<kusdsfy; s l jdkj fi Nys , d n'kd l s dbz iz kl dj jgh gA , l -th-vkj-ok; %SGRY½ vksj jk'Vh; dke ds cnys vukt dk; Døe %National Food For Work Programme% Hkh bl h rjg ds dk; Døe gA yfdu dbz l kyka ds iz kl ka dsckn Hkh ; g nksuka dk; Døe vi s {kr ifj . kke ugha yk i k ; A , l -th-vkj-ok; ds l kfk ds vuHko crks

gA fd vkerksj ij , l -th-vkj-ok; ; kstuk l Ecfu/kr eLVj jksy vDI j i p k ; r k a e a i k ; s g h u g h a t k r A y k H k k f k z , k a o x k e l H k k v k a d k s ; k s t u k d s v l r x z r v k u s o k y h d n j k f ' k d k K k u u g h a g k r k g a i p k ; r k a d s

i p k ; r k a e a , d l E i w k z f o t u d k v H k k o g s f t l l s v D I j ; k s t u k e a v k ; s g q s / k u d e m i ; k s x h p h t k a e a b l n e k y g k s t k r s g a v k s j f v d k A v / k l k j p u k d k f o d k l u g h a g k r k A

j k s t x k j x k j V h d k u u , d e g R o k d k k h d k u u g k u s d s l k f k & l k f k c g r [k p h z y k d k ; D ø e H k h g a l j d k j b l e a , d c M t e k = k e a l a l k / k u d k 0 ; ; d j u s o k y h g a v f k k z r ; f n ; g d k ; D ø e B h d l s u g h a p y k r k s u f l Q z j k s t x k j d h v k ' k k v k a i j i k u h f Q j t k ; s k c f y d v f k d ; o l f k k H k h p j e j k t k ; s h A j k ' V h ; m R i k n d k , d c M t f g l l k t k s f d j k s t x k j x k j V h d k u u i j [k p z f d ; k t k j g k g s o g v / k l k j p u k d s f o d k l d h t x g d k y s / k u d h c < k R j h d j l d r s g a v f k k z r ; g t : j r g s f d b l e g R o d k k h d k ; D ø e d h v P N h r s k j h d h t k ; s v k s m u l c x f y r ; k a d k s l q k k j u s d k i z k l f d ; k t k ; s f t l l s f i N y s d k ; D ø e i H k k f o r g q s f k a

j k s t x k j x k j V h d k u u d s f Ø z ; k l o ; u e a u k x j l e k t d h H k f e d k
 fi Nysefguka ea i p k ; r k a e a f d ; s x ; s v i u s n k s k e a n s [k k g s f d g e k j h v k t r d d h r s k j h i g y s l s c g r j u g h a g a 2 6 t u o j h d k s g k s j g h N R r h l x < + d h , d x k e l H k k e a j k s t x k j x k j . V h d k u u d k s y d j x k ø d h y k [k k a : i ; s d h ; k s t u k n k s f e u V e a c u x ; h A o g h a f l o u h v k s j V h d e x < + e a v f / k d r j i p k ; r k a e a v k t H k h t k k e d k M Z u g h a c u s g a v [k c k j k a e a b l r j g d h [k c j s T o y r g a f d d g h a f d l h ' k g j h g y o k b z d k s t k k e d k M Z f e y x ; k g S r k s d g h a f d l h c M s B e d n k j d k a , d k H k h

- j k s t x k j x k j V h , D V d s e f ; i t o / k u**
- ; g f p f l g r f t y k a d s x t e h . k { k s = k a e a y k x u g a
  - p f i d ; g d k u u d s : i e a v k ; k g S b l f y ; s v l l ; ; k s t u k v k a d s e p k c y s l f k k ; h g a
  - b l d k u u d s v l r x z r e t n j k a d k s , d l j d k j h x k j . V h d s : i e a j k s t x k j d k o k ; n k g a v k ' k k g s f d l e ; d s l k f k e t n j v i u s v f / k d k j k a d k i z , k s x d j l d a k A
  - ; g t : j h g s f d d e l s d e 5 0 e t n j , d d k e d k s d j u s d s f y ; s r s k j g k s t k ; A
  - b l d k s y k x u d j u s d h f t e e n k j h e f ; r k s j i j i p k ; r k a d h g a g k y k f d v H k h H k h b l e a i z k k l f u d i p h n f x ; k a c k d h g a v k s m l g a l q k k j u s d h d k s ' k ' k t k j h g a
  - b l d s v l r x z r g j e t n j d k s t k s f d j k s t x k j e k a k u k p k r k g s , d t k k e d k M Z m i y c / k d j k ; k t k ; s k v k s t k k e d k M Z d h m i y c / k d s c k n 0 ; f D r d k e d h e k a k d j l d r k g a
  - i p k ; r k a d k s ; g l q u f ' p r d j u k g S f d g j d k e d h e k a k d j u s o k y s 0 ; f D r d k s 1 5 f n u d s H k h r j j k s t x k j l q u f ' p r g k s v k s m u d k s m l d k H k q r k u H k h , d l l r k g d s v l n j g k s t k ; A d k e u f e y u s i j e t n j c j k s t x k j h H k r r s d h H k h e k a k d j l d r s g a

y s [k k & t k s [k k v k s v k M V 0 ; o l f k k v H k h H k h c g r d e t k j g s f t l l s b u ; k s t u k v k a e a g q s [k p a d k B h d l s f g l k c f e y u k d f B u g a ; f n d k e v f / k d b e k u n k j h l s H k h g k r k g s R k s

i k; k x; k gSfd Vhdex<+dh dñ
 i pk; rka ea tkæ dkmZ dksfdjk; s ij
 cka/k tk jgk gA ; kfu fd vki fd l h
 dk tkæ dkmZydj dke fd ekæ dj
 l drsgsvkš cnyseaml 0; fDr dks
 nl &ing fnu dk deh'ku nA
 vFKZr dfBukbz ka cgr l h gA vkš
 l Hkh Lrjka ij gA ykxka ea tkudkj
 dk vHko gš tgka dñ Lrj ij
 tkudkj gSogka; kstuk eavk; h gPZ
 l eipr l ð k/kuka dsckj sea tkudkj
 feyuk cgr dfBu gA xke l Hkkvka
 vkš i pk; rka ea cgr {kerkof)
 fuekZk dh vko' ; drk gA ft l l sog
 LFkk; h vkš mi ; ksch fodkl dh
 v/kkš j pukvka dk fuekZk dj l dA
 bl ; kstuk dsfØ; kUo; u eacgr l s
 erHkn gkæš ; g erHkn ftyk
 iz kkl u , oai pk; rkadschp gsl drs
 gAvkš xke l Hkk dsl nL; kadschp ea
 Hkh gsl drs gA cgr l h tkudkj
 dh mi yC/krk gskuk bl egRodkækh
 dk; ðe dsfØ; kUo; u dk egROI wkZ
 fgLI k gA

bu l Hkh ppukšr; ka dks ns[krs gq s
 bl dk; ðe ds fØ; kUo; u ea
 ukxj l ekt o Lo; ð sh l ðFKk; a
 , d egROI wkZHkæedk fuHkk l drh
 gA

- 1- jkstxkj xkj.Vh dkumu ds
 ipkj&ið kj dk , d 0; ki d
 dk; ðe ft l l sbl eagkusokyh
 vfu; ferrkvkædksvi usvki gh
 de dj k tk l dA
- 2- l ipuk ds vf/kdkj dk
 ipkj&ið kj vkš iz kx ea
 l g; kxA bl dkumu dh l eipr
 tkudkj gh bl dk; ðe dh
 jh<+gA tš sfd fdrusykskædks
 fdrus fnu dke feyk] dy
 fdruh ykx gq h] dk& l sdke
 bl ; kstuk ds vlrxr fd; s

x; A bu l Hkh tkudkfj; ka l sgh
 xke l Hkh ipk; r vkš iz kkl u
 ij l gh fØ; kUo; u ds fy; s
 ncko cuk l drh gA vFKZr
 ipk; rka vkš iz kkl u dks Lor%
 tkudkj nss ds fy; s ifjr
 djuk vkš tkudkj u feyus
 ij l ipuk dk vf/kdkj dkumu
 iz kx djds tkudkj ekæuk
 bl dk; ðe ds fy; s cgr
 vko' ; d gA

- 3- xke l Hkkvka dks; kstuk , oactV
 l EclU/k tkudkj h , o n{krk
 mi yC/k djuk] ft l l s ykx
 ipk; rka ea vk jgs l ð k/ku dk
 l gh iz kx dj l ds o LFkk; h
 fodkl gsl dA
- 4- Cykæd o cMš Lrj ij l eipr
 ; kstuk dk; ðe dks c<kuuk
 ft l l scMæ bdkbz ka tš scyæd
 ftyk Lrj ij , d l eipr
 fodkl dh ; kstuk cukbz tk
 l dA
- 5- bl dsvrfjDr ; g Hkh vko' ; d
 gskæ fd ykx vius fl foy
 dULVð'ku eavkusokys [kpkædk
 l gh vupeku o l gh vupe.k
 dj l dA bl l s u fl QZ l gh
 ; kstuk; a cuk; h tk l dæh
 cfYd ykx ; kstukvka ea vkus
 okys [kpkæ dk Hkh l gh&l gh
 eayk; uk dj l dæh
- 6- jkstxkj xkj.Vh dkumu ij
 yxkrkj , D'ku fj l pZ djds
 ml ea gks jgh mi yC/k; ka o
 vfu; ferrkvka dks l ekt ds
 i R; {k ykukA Lo; ð sh l ðFKk
 vka dks bl ds l EclU/k ea , Moksæd h
 djus dh cgr cMæ ppukšr gA
 ; g Hkh vko' ; d gskæ fd
 jkstxkj xkj.Vh dkumu ds
 l kFk&l kFk vkš Hkh t: jh

; kstukvka dk l feyus gks
 ft l l s fd l h , d ipk; r dks
 xjhch ds nðpØ l s geskk ds
 fy; s fudkyk tk l dA vFKZr
 og l Hkh ftys tgka ij jkstxkj
 xkj.Vh dkumu ykxw gks ogka ij
 gLr{ksi dh 0; ki d j.kuhfr cuA
 ; kfu fd mu ftyka ea f'k{k]
 LokLF; bR; kfn epæks dks bl
 rjg l sl feyr fd; k tk; sfd
 dñ ipk; rka ea l Hkh Ldheka dks
 tkædj fodkl ds fVdkA
 ekMy [kMšgka

; g l Hkh , d s pj.k gš ft l ea Lo; a
 l sh l ðFKk vka dh eç; Hkæedk gsvkš
 ge l Hkh dsfi Nysvutko gâfd ge
 ykxka ds chp ea l pukvka ds
 ipkj&ið kj mudks tkæus dk dke
 cgr etarh l s djrs gA ipk; r
 Lrj ij l e fu; kst u Hkh cgr l h
 l ðFKk vka us fd; k gA l ðFKk vka dh
 vyx&vyx n{krkvka dks , df=r
 djds, d 0; ki d j.kuhfr dk fuekZk
 gks l drk gš ft l l s l ðFKk vka dh
 bl ea gLr{ksi djus dh ifjLFkr; ka
 cgrj gka

Hkj r dh vFKZ; oFkk dh fi Nys dñ
 o"kkæ dh mlufR l s jkstxkj xkj.Vh
 dkumu tš segROI wkZ dne mBk; st k
 l ds gA 8 ifr'kr dh ?kj syw
 mRi kndrk us l jdkj dks gkFk fn; s
 gš yfdu vxj bl dk l gh bl ræky
 ughagyk vkš brusl ð k/ku 0; FkZps
 x; s rkš vFKZ 0; oLFkk dh mlufR Hkh
 bl scnkZ r ugha dj i k; shk vkš bl
 rjg dsekæd's'kk; n geackj&ckj ugha
 feyA vr%vko' ; d gSfd bl dkumu
 dscgrj fØ; kUo; u ea ukxj l ekt
 vi us gLr{ksi dh ifjLFkr; ka etar
 dja

J) kj l eFKæ&Hkksi ky

j k s t x k j x k j v h ; k s t u k & f c g k j d s f y , , d l d k j k R e d i g y

lkfj p;
 j k s t x k j x k j v h ; k s t u k H k k j r l j d k j d h , d v R ; a e g R o d k a k h ; k s t u k g s t k s x j h c c j k s t x k j 0 ; f D r ; k a d k , d l k y e a d e l s d e 100 f n u k a d s d k e d k s l f u f ' p r d j r k g s v k s x k a d s l a k / k u k a d s f o d k l d k s H k h l q < d j r k g a ; g ; k s t u k j k ' v h ; x t e h . k j k s t x k j x k j v h v f / k f u ; e 2005 d s v k y k d e a d b n z l j d k j } k j k p ; u h r 200 f t y k a e a p y k ; h t k j g h g a b l ; k s t u k d s e g R o d k s / ; k u e a j [k r s g q j k T ; l j d k j u s H k h v l ; f t y k a e a H k h f d z k l o ; u d s f y , u h f r x r l g e r h n h g a f c g k j d s l H k h 38 f t y k a e a ; g d k ; b e d b n z v k s j k T ; l j d k j d s } k j k p y k ; k t k j g k g a

bl ; k s t u k d s v l r x r c j k s t x k j 0 ; f D r d k s m l d s x k a d s 5 f d e h n k ; j s d s v n j j k s t x k j e g s k d j k ; k t k , x k A v k o n u d s 15 f n u k a d s c k n H k h ; f n j k s t x k j e g s k u g h a d j k ; k t k l d k r i k s v x y s 30 f n u k a r d u ; w r e e t n j i h d s , d p k f k k ; h n j l s i f r f n u d k e p k o t k f n ; k t k , x k A b l d s c k o t m H k h ; f n j k s t x k j e g s k u g h a d j k ; k x ; k r i k s o g 0 ; f d r u ; w r e e t n j i h d s v k / k h n j i j c k d h f n u k a d s f y , e p k o t k s d k g d n k j g k s k A b l ; k s t u k d k y k H k i f j o k j d s o ; l d l n l ; d k s f n ; k t k , x k A ; k s t u k v l r x r y k H k k f u o r c j k s t x k j k a d k i a t h d j . k , d f o f / k o r i i = d s } k j k f d ; k t k , x k A i a t h d j . k g k u s d s l k ' p k r 0 ; f D r d k s , d t k k e d k M Z f n ; k t k , x k t k s m l s b l ; k s t u k d s r g r j k s t x k j i k u s e a v f / k d r d j s x k A b l j k s t x k j x k j v h d k ; b e d s r g r t k s H k h ; k s t u k c u s h m l d k f u / k k j . k x t e l H k k d j s x h A d k b z H k h b P N q d 0 ; f D r b l ; k s t u k d s f d l h H k h n L r k o s t d k s f u / k k f j r ' i y d v n k ; x h d s c k n i k r d j l d r k g a

j k s t x k j x k j v h ; k s t u k d s O k ; n s
 c j k s t x k j 0 ; f D r ; k a d k l k y e a d e l s d e 100 f n u d k j k s t x k j l f u f ' p r g k s k A f t l d s i f j . k k e L o # l k x k k e a c j k s t x k j 0 ; f D r ; k a e a v i u s i f j o k j d s H k f o ; d s c k j s e a , d < k l c < s x v k s

o g [k k y h l e ; e a ; k s t u k c) r j h d s l v i u s J e d k s n i j s d k e k a e a y x k l d s x k g a

100 f n u k a d h l f u f ' p r v k ; l s o g c p r H k h d j s x k v k s , d k e k u k t k l d r k g s f d f t l x k a e a ; g ; k s t u k f d z k f u o r g k s x h o g k l d s L o ; a l g k ; r k l e g y k a e a c p r c < s x h j v k s o s n i j s j k s t x k j , o a m r i k n u t s s t h o d k i k t u d s l k / k u d k s < k ; s x A b l c p r l s m u d s j k s t e j k z d h f t u n x h H k h v k l k u g k s x h A

bl l s x k k a d s < k p k x r l a k / k u k a d k f o d k l g k s x k & t s s d h b l ; k s t u k v l r x r ; f n x k k e a l M e d j r k y k c j u g j j o { k k j k i u v k f n d k d k e g k s r k g s r k s x k a d h v f k d ; o L F k k e a , d n h / k k l k f y d i f j o r u v k , x k A

bl ; k s t u k d s f o ; k l o ; u l s i y k ; u t s h H k ; k o g l e l ; k e a H k k j h e k = k e a d e h v k ; s x D ; k f d x t e h . k c j k s t x k j T ; k n k r j j k s t x k j d h r y k ' k e a g h c k g j t k u s d k s e t c j g k s r s g a b l r j g g e n s k a r k s b l ; k s t u k d s l Q y f o ; k l o ; u l s x k k a d k p g e p k h f o d k l g k s x k A

; k s t u k d s i f r v k ' k a d k , a
 c j k s t x k j 0 ; f D r ; k s d k s l k y d s 365 f n u k a e a d o y 100 f n u k a d k g h d k e f e y s x k j v l ; c k d h f n u k a e a o g x j h c 0 ; f D r D ; k d j s x k \ ; k s t u k d s f u e k z k e a x k k a e a l g e r h y k u s ; k i k f k f e d r k r ; d j u s e a d f B u k b z v k ; s x h A b l d s v y k o k i p k ; r L r j i j r d u h f d t k u d k f j ; k a d s v H k k o d s d k j . k H k z v k p k j c < e u s d h l H k k o u k c u h j g s x h A , d k H k h g k s l d r k g s d h l k p i j o r t i z { k s = k a e a t k u d k j h d s v H k k o d s d k j . k ; k s t u k d k f o ; k l o ; u g h u g k s A ; f n x k k a e a l { k e i z k k l u u g k s v k s m l x k a d s f y , c u h ; k s t u k , a i k f j r u g k a r i k s b l d k ; b e d s v l r x r e p k o t k i k u s o k y k a d h l e ; k e a o f } g k s x h v k s x k a d s f o d k l e a d k O h l e l ; k v k l d r h g a

j . k u h f r
 d k ; b e d s l Q y f d z k l o ; u g r q x s j

l j d k j h l H k k v k a l j d k j h l H k k v k a d s i n k f / k d k j h ; k a d k s t k s f u p y s L r j i j d k e d k s v a t k e n a s e a y x a s } d s { k e r k o / k u d h v k o ' ; d r k g k s x h A b l d s f y , i f ' k { k . k e s u v y (i d l } k j k f u f e r)] ; k s t u k f d z k l o ; u e k x z h ' k z k j j k s t x k j x k j v h v f / k f u ; e d h i f r ; k a l H k k v k a , o e i p k ; r L r j h ; i n k f / k d k f j ; k a d k s e g s k d j o k u h g k s x h A

l p i j o r t i z { k s = k a e a ; k s t u k d s f o f H k l u i g y n v k a d h t k u d k j h g r q v k o ' ; d i p k j & i d k j ; F k k u p d M u k v d j f n o k y y s k u] i k v j j s M ; k s d k ; b e v k f n d j k u k g k s x h A

c j k s t x k j 0 ; f D r ; k a d s l p h f u e k z k d s c k n m l g a t k k e d k M Z c u o k u s j f n y o k u s , o a m l g a l k y e a f d r u s f n u k a r d d k e f e y k j f d r u h e t n j i h f e y h v k f n t s s r d u h f d i g y n v k a i j / ; k u n e d j ; k s t u k d s m) s ; d k s l f u f ' p r d j u k g k s x k A

x k k a e a j k s t x k j x k j v h ; k s t u k v l r x r d k ; k a d s p ; u @ f u e k z k g r q l u e d k ; z ; k s t u k r s k j d j u s m u d k i k f k f e d h d j . k d j u s , o a m u d s f d z k l o ; u g r q l H k k v k a d h H k k f e d k v g e g k s x h , o a b l d k e e a L o ; a l g k ; r k l e g , o a v l ; l h . c h . v k s d k l f d z l g ; k s x y a k g k s x k A

bl d k ; b e d s l Q y f d z k l o ; u g r q l H k k d k s l j d k j h , o a v l ; l H k k v k a d s l k f k u s / o f d i k r f k k y k ; t f u a k d j u k g k s x k b l d s v y k o k i p k ; r i k s d s i n k f / k d k f j ; k a d k s m u d s v f / k d k j d r d ; , o a n k f ; R o k a d s i f r t k x ; d d j u k g k s x k A

(bu fopkja dh vfhk; fDr 21 l Hk k v k a } k j k l e g p p k z d s v k / k j i j " e u k j a t u " & i f j o k j f o d k l - i d l l h . , l . v k s (P A C S - C S O) d s l g ; k s x , o a , l . c h . l h . , - f c g k j - i d l (S B C A - B i h a r - P A C S " C o m m u n i c a t o r s f o r D e v e l o p m e n t ") d s e k x h ' k u e a f d ; k x ; k A)

vki dh jk

fç; i k Bdk

bl ckj geusjk"Vh; jkst xkj xkj/h vf/kfu; e ij ppkzdha i DI dk; Døe uschrs5 o"kkæavi usl k>nkj I æBuka ds ek/; e I sfofHkUu eq kadks turk dschp j [kkA gj jkT; ea, d ; k nksef kai j /; ku dlnr fd; k x; k g\$ t\$ sfcgkj ea ck<+ij] >kj [kM ea [kk | & I gj {kk ij o egkj k"V"eal v [ksi jA

I jdkj ds I kFk] çHkkoh <x I sbl vf/kfu; e dks ykxw djus ds ç; kl ea i DI dk; Døe ds varxh 200 ft yka ea rduhdh ek/; e I sbl vf/kfu; e dk fo' ksk çdkj I sç; kx fd; k tk, xkA

gkykfd vki ds I g; kx I s i DI dk; Døe dks nsk ds fofHkUu jkT; ka ea vk' kku phy I Qyrk fey rks jgh g\$ fdarq I eL; kvka dh xkhjrk dks nsk [krsgq vk\$ vf/kd ç; kl dh vo'; drk g\$ ft I dsfy, vki ds I pko u fl QZgekjk ekxh' kZu dj rsgScfyd gea çkRI kgu Hkh feyrk gA vki dh jk; dsvk/kkj ij gh ge vi usvxysvæd dh ; kst uk cukrs gA vki geavi us {ks= dh fdl h fof' k"V I eL; k vFkok mi yfC/k dsckj seacr k I drsgA uhpsfn, i rsij vi uh jk; nsus ds I kFk I kFk i DI dk; Døe {ks= dsegROI wkl dk; DøekI I d ær fo" k; kai j y\$ k] vi usfopkj] dfork, j rLohja bR; kfn Hkh t+ j Hkst A vki ds I g; kx I sgh bl if=dk dks jkpd cuk; k tk I drk gA

Hkonh; k
fdj.k 'kekZ
i DI dk; Døe I ello; d

i DI i kske I gvk; kst d
Moyi eal vki Vj usfV0I
111/9 -z, fd'kux<] cl r dqt] fnYyh & 110070
bz esy % pacsindia@devalt.org
oscl kbM 1/4 gnh ea Hkh mi yC/k 1/2 % www.empowerpoor.org

I eFkd

i zaku ij ke' khkrk
Moyi eal vki Vj usfV0I & i kbl oWVj gkml di I I ik- fy-

DFID Department for International Development